

MAXMUR IJODIDA ADABIY TA'SIR MASALASI

*Temirov Jamoliddin Elmirza o'g'li, Toshkent tibbiyot
akademiyasi o'qituvchisi*

THE ISSUE OF LITERARY INFLUENCE IN MAKHMUR'S CREATION

*Temirov Jamoliddin Elmirza o'g'li, a teacher at the
Tashkent Medical Academy*

ВОПРОС ЛИТЕРАТУРНОГО ВЛИЯНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МАХМУРА

*Темиров Джамолитдин Эльмирза оглы,
преподаватель Ташкентской медицинской академии*

*Annotatsiya: XIX asr o'zbek she'riyati faqatgina son va
sifat jihatdan yuksalibgina qolmay, o'nlab yangi ijodiy urinishlar,
o'zgacha hajviy janrlarning hajviyot olamiga olib kirilishi, qator yangi she'riy, hajviy usullarning kashf
etilishi bilan ham ahamiyatlidir. Ular o'zbek she'riyatining bundan keyingi kamolotiga kuchli ta'sir
ko'rsatdi.*

Kalit so'zlar: mumtoz adabiyot, an'anaviylik, hajv qilish, hajviyot, satira, izdoshlik, adabiy ta'sir.

Abstract: Uzbek poetry of the 19th century not only increased in terms of quantity and quality, but was also significant with dozens of new creative attempts, the introduction of special satirical genres into the world of satirical, and the discovery of a number of new poetic and satirical methods. They strongly influenced the further development of Uzbek poetry.

Key words: classical literature, traditionalism, humor, satire, imitation, literary influence.

Аннотация: Узбекская поэзия XIX века не только возросла количественно и качественно, но и была значительна десятками новых творческих попыток, введением в мир сатирики особых сатирических жанров, открытием ряда новых поэтических и сатирических произведений. Они сильно повлияли на дальнейшее развитие узбекской поэзии.

Ключевые слова: классическая литература, традиционализм, юмор, сатира, подражание, литературное влияние.

KIRISH. An'anaviylik badiiy adabiyotning muhim belgilaridan biridir. Chunki an'analar adabiyot taraqqiyotining o'zak nuqtalaridan birini tashkil etadi. Bu hol mumtoz adabiyotda, ayniqsa, yaqqol ko'zga tashlanadi. Buni birgina satiraning o'zbek adabiyotidagi muqobili bo'lmish "hajv qilish", "hajviyot" misolida ko'rishimiz mumkin. Hajviyot butun o'zbek mumtoz adabiyotida, ayniqsa, Qo'qon adabiy muhitida ham chuqur ildiz otgan bo'lib, mustahkam va boy an'analarga ega ekanligi ko'zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. XVIII asr oxiri - XIX asrlarda Amir Umarxon boshliq Qo'qon adabiy muhiti eng katta va jo'shqin adabiy jarayon sifatida

shakllandi hamda faoliyat ko'rsatdi. Bu jarayonda ijod qilgan Gulxaniy, Maxmur kabilar satiraning ajoyib namunalarini yaratishdi.

O'zbek satirasining ilk ildizlariga nazar tashlar ekanmiz, uning Navoiy ijodiga borib ulanishi ko'zga tashlanadi, va uning tub asoslarini Navoiydan izlash, bizningcha, to'g'ri bo'ladi. Navoiy yetuk satira va yumorning ajoyib namunalarini yaratdi. Ayni paytda, uning satirik yo'nalishi tanqidiy yo'nalish bilan qorishib ketganligi ma'lum. Navoiyning nafaqat satira, balki butun o'zbek va qardosh xalqlar adabiyotiga ko'rsatgan ta'sirini aniqlash hozirgi kungacha ham adabiyot, adabiyotshunoslarning ulkan vazifasi bo'lib kelayotganligi hech kimga sir emas. Shu

[https://orcid.org/
0009-0004-4256-2762](https://orcid.org/0009-0004-4256-2762)

e-mail:
jtemirov9319@gmail.com

jihtadan, Navoiyning satira yo'lida va uning bu boradagi boshqa ijodkorlarga ko'rsatgan ta'siri, shoir ijodida satiraning yuzaga kelish sabablari, asarlaridagi uning roli va ahamiyati borasida bir qator olimlar (V.Zohidov, V.Abdullayev, A.Qayumov, G'.Karimov, X.Abdusamatov, A.Abdug'afurov va boshqalar) ishlarida ko'zga tashlanadi.

Navoiy ijodida satiraning ko'rinishiga ko'ra ikki tur: satirik (satirik g'azal, satirik muxammas, satirik masal, satirik ruboiy va qit'alar shaklida) va nosatirik (lirik g'azallar orasida) shakllaridagi asarlari borligini qayd etgan edi A.Abdug'afurov. Navoiy asos solgan hamda bir qator ajoyib namunalarini yaratgan satiraning ko'rinishlari undan keyingi davrlarda eng ma'qul va ishonchli yo'l sifatida qabul qilindi va rivojlantirildi. Bu janrda, ayniqsa, Maxmurning barakali ijodi e'tiborga loyiqdir.

Maxmur Navoiy va o'zidan oldin o'tgan shoirlar ijodidagi an'anaviy janrlarni puxta o'rgandi, o'zi uchun yozishi mumkin bo'lgan maqbul yo'lni hamda janrni tanlab olishga va shu asosda obrazlarini yaratishga harakat qildi. Ayniqsa, shoir Maxmurga Hazrat Alisher Navoiyning kulgili qiyofa yaratish usullari: hajvga olinayotgan shaxsning tashqi ko'rinishini mubolag'aviy tarzda bo'rttirib, o'ta darajada kuchaytirib tasvirlash, ularning tashqi, ya'ni ijtimoiy olamga xos "fazilat"larini yorqin tasvirlash, ayovsiz fosh qilish vositalari juda katta ta'sir qilgan.

NATIJALAR. Alisher Navoiy "Xamsa"sining birinchi dostoni bo'lmish "Hayrat ul-abror"da fosh etilgan xirqa kiygan riyokor shayxlar va ularning hiylalari, jaholat mayining quyqasini ichadiganlar va may jaholatining boshga og'riq olib kiruvchi odamlari, xunasasifat oliftalarning dunyo dardida hiylakorlik ko'rsatishlari, davrning turli soha vakillari: amaldorlar, sarkardalar, muftilar, qozilar, zolim shohlar kabi insonlarning tashqi qiyofasini ba'zi holatlarda zaharxanda kulgi vositasida g'oyat ta'sirli ifodalashi Maxmurning ijodiga yaxshigina namuna bo'lib xizmat qilgan.

Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" dostonidagi IV maqolatda tasvir obyekti qilib olingan shayxning tashqi qiyofasini, uning

ko'rinishini, kiyimi, ushbu shayxga aloqador har qanday buyumning tasvirlari orqali hajviy jozibadorlikni oshirgan:

*Ey bo'lubon san'at ila xirqapo'sh,
Shom-u sahar zikr ila solib xurush.
Xirqa uza baxyaki har yon chekib,
Zuhdu riyo vuslalaridin tikib.
Rug'ai davri bu muraqqa'da ko'p.
Barcha diram ostig'a tikmakka jo'b...
Harza muzaxrafniki bunyod etib,
Ahli irodatqa ham irshod etib.
Birin etib zo'r ila xilvatnishin,
Birin etib kuch bila uzlatguzin.
Ahli riyozatdin atab birini,
Biriga deb voqea ta'birini.
Voqea gar xud anga yolg'on debon,
Ul dog'i ta'birini xazyon debon.
Xilvat aro qilg'uchi mahram o'zin,
Xizr bila tutquchi hamdam o'zin.
Lattaki mahkam tugubon bang anga,
Etkurubon bang yoshil rang anga.
«Xizr payg'ambar» qo'yubon otini,
Voqea deb - harza xayolotini.
Yo'qki hamin xilvati ahlig'a bas,
Shayxqa ham ushbu «Xizr» hamnafas.
Rutbada andoq anga a'lo maqom,
Kim bo'lubon charx anga adno maqom,
Qolmayin ul poyakim, ul etmayin,
Arzi karomatni pisand etmayin.*

MUHOKAMA. Maxmur ham ustozlari izidan borib, tasvir yaratishda Navoiy yo'lini davom ettirganini bir qator she'rlarida, ayniqsa, qozi Muhammad Rajab Avjga atab yozgan she'rida duch kelamiz. Muhammad Rajab Avj tilidan yozilgan she'rda uning tashqi ko'rinishidan murod faqatgina ko'zbo'yamachilik, o'z manfaati uchun har qanday pastkashlikdan qaytmaydigan inson ekanligini aytadi:

*Kelgil, ey ahhob, avval tarzi raftorimni ko'r,
Ba'd davri gumbazi dastor davvorimni ko'r.
Kimki dastorimni ko'rsa, o'rni(dan) qo'rqib (turar),
Betahorat aylagan olamni murdorimni ko'r.
Gohkim boshimga sallam o'lmasa, uldam qarab,
Rasm-u rohi, tuhmat-u shaltoq kirdorimni ko'r.
Qozilikda jam'i qilgan pulni savdo aylasam,
Asafalasofil degan davrida bozorimni ko'r...*

“Hayrat ul-abror”ning XVI maqolati xunasasifat oliftalarning obrazida boda ichib qay darajada o‘zlarini yo‘qotib, turli bema’ni qiliqlar qilishi, bunday kimsalarning atrofidagi kimsalar esa, buzuq va iflos shaxslar ekanligi va ular xuddi gulxan atrofidagi haromdan or qilmaydigan zog‘ va o‘limtikxo‘rlarga o‘xshatishi, ichkiliksiz turolmaydigan, shu abgor holiga manmanlik va kibrning uyasi bo‘lgan shu kabi kimsalar jamiki kimsalarning evaziga bo‘lsa ham bir mansabni ko‘zlaydigan manfur insonlarning siyrati chizilgan.

Navro‘z mehtarboshi nomiga yozilgan Maxmurning she‘rida ham ushbu obraz Maxmur bisotidagi bor yomon o‘xshatishlar bilan tasvirlanadi: *eshak, tuban urg‘ochi, padar lan‘at, eshakning egari, nahs, iblislarning boshlig‘i va hokazo.*

Dunyodagi eng yomon shayton Navro‘z shalloqidir,

(U) Mirboqi Oxundiyning iti, Mahdumlarga miros qolgan eshakdir.

Birinchidan, tuban urg‘ochi (hayvon),

Ikkinchidan, surati o‘zgargan padar la‘nat,

Uchinchidan, ko‘rinishi yomon nahs,

To‘rtinchidan, polon egasidir.

Birinchidan, u tuban urg‘ochi (hayvon) dunyodagi eng yomon shaytondir.

Ikkinchidan, surati o‘zgargan padar la‘nat Navro‘z shalloqidir.

Uchinchidan, ko‘rinishi yomon, nahs Oxund Mirboqining iti,

To‘rtinchidan, polon egasi Mahdumlarga miros qolgan eshakdir.

Yana bir hajv qilish bo‘yicha ustalardan biri bo‘lgan Turdining Subhonqulixonga atab yozgan muxammasidagi e‘tibortalab joylariga diqqat qilaylik: Xon taxtga o‘tiribok akasi Abdulazizxon tarbiya qilgan ilmli, ishbilarmon va vijdonli mulozimlarni ishdan olib, ularning o‘rniga ilmsiz, johil va tuban xulqli kishilarni mansabga qo‘yganligi uchun ayblaydi. Saroydagi fitnalarni ochiq tanqid qilib, amaldorlarni zulm va kufirda ayblaydi. Nomlari islomiy bo‘lsa-da, amali kofirlar amali ekanini baralla aytadi²⁰:

Bir sari azm ayla, joyi nomusulmondur bu mulk,

Fitnai avbosh, zulm-u kufr-u tug‘yondur bu mulk.

Bir kalima hurmatidin lek islom oti bor,

Mutlaqo kirdori xayli kofiristondur bu mulk.

Bu kabi namunalar Maxmur uchun ilhom keltiruvchi asarlar bo‘lib xizmat qildi va uning ijodida ham bu kabi she‘rlar ko‘zga tashlanadi. Ularning ijodiga xos keskin tanqid qilish, zaharxandalik, kinoyaga yo‘g‘irilgan satrlar Maxmur she‘riyatida yana ham mukammallashdi. Bu borada Maxmurning qozi Muhammad Rajab Avj, Amir Olimxonga atab yozgan she‘rining ba‘zi nuqtalariga e‘tibor qilish kerak bo‘ladi. “Dar sifati Amir Olimxon, ta‘rix u” deb nom olgan she‘rida Amir Olimxonni xislati ko‘pga ma‘lum bo‘lgan xonning haybatidan, hatto, tosh ham mum kabi suyulishini, ushbu shohni olamdagi yakka-yu yagona, tengi yo‘q zolimligini, uning hukmronligi ostidagi aholining yegani ham zaqqum ekanligini, shu darajada qahri qattiq ekanligidan butun yer yuzidagi jamiki odamzotning yuziga dog‘ tushurib, to Xitodan Runga qadar uning “mashhur”ligi yetganligini, uning davrida hurmatga sazovor insonlarning xor bo‘lganligi va shunga o‘xshash bir qator salbiy sifatlashlar bilan Amir Olimxonning hukmronlik davrini keskin fosh qiladi:

Xislati tanilgan va ma‘lum bo‘lgan shoh

Bilgilki, tosh uning haybatidan mumdek suyulib ketadi.

U yagona qahrli podshohning hukmronligi davrida, Olam xalqi hamisha zorlik va g‘am ichida edi.

Uning davrida aholining yegan har bir luqmasi, Zaqqum daraxtining zahri kabi bo‘lib tuyular edi...

U lashkar, u botirlik, u qudrat va saodatmandlik, Bir nafas ichida yo‘q va nobud bo‘ldi.

Toshkent shahridan Sirdaryo yoqasida kelayotganda,

Bir o‘q bilan to‘satdan yo‘q bo‘lib yo‘qolib ketdi.

Uning o‘ldirilishining tarixini aqldan so‘radim, u aytdi:

Xo‘qand yo‘lida mazlumlar amiri boshidan ayrildi.

²⁰ А. Бўронов. Ибрат ила боқ, кўзунг туфроққа тўлмасдан бурун... Shosh.uz sayti.

“Avsofi qozi Muhammad Rajab Avj” (Qozi Muhammad Avjning sifatlari) she’rida Maxmur qozilikka nomunosib bir shaxsning turli jihatlarini tasvirlash orqali uni keskin fosh qiladi. Uning asli qayerdanligini aytganidan so’ng, birdan uning qozilikka noloyiq omi kimsa ekanligini aytadi:

*Ajab qoziyi, kohili, johili,
Bo’lib omilik ilmiga komili.
Aning ko’ksini chok qilsang hama,
G’il-u g’ishini pok qilsang hama.*

Keyingi baytlardan esa, alifdan bexabar “nar xar” shaxs ekanligini, keyinida esa, shakliy suratini chizib, maxluqsifat bir dev ekanligini, bo’yi-bastining kelib chiqishi Oj ibn Anug’ga borib taqalishini qayd etadi:

*Adamdir alif anda ko’p izlama,
Bu nar xarni qozi debon sizlama.
Laqab hofiz, Avj oti aning,
Hayulo suvar shakli zoti aning.
Magar keldi Mozandarondan bu dev,
Jahon rangidan qo’rqib aylar g’irev.
Nasab Oj ibni Anug’din erur,
Hasab g’ul yo asli mug’din erur.*

Xuddi shunga o’xshash o’z amaliga nomunosib kimsaning surati munshiylikka tayinlangan domulla G’oib tasvirida ham beriladi. U ham Muhammad Rajab Avjga o’xshab nafahm, beta’lim, beimlo kimsa bo’lib, domullo mansabga ega bo’lganidan keyin o’zligini yo’qotganligini, shu yerda bu shaxsni nafaqat ikki yuzli, balki zohiri va botini ham ikki xillik ekanligini aytib o’tadi:

*Bo’ldi sulton davrida bir munshiyi paydo kuyuk,
Xushxat-u, nofaxm-u, beta’lim-u, beimlo kuyuk.
Peshi hazrat nomi man dar g’alla noandoxta,
Boz mego’yad, ki az man sahv shud, kallo kuyuk...
Demakim, yolg’uz muning ikki yuzidir so’xta,
Zohiri-yu botinidir jumla sar to po kuyuk.*

G’oibning o’z tanqidchilarini tinch qo’yamaydigan pastkash bir tuhmatchi kimsa ekanligidan satrlarni parda ortiga yashirishga majbur bo’lganligini qayd etadi:

*Vasfi o’kardam (chunon) bo parda az fahvoi on,
To nasozad bo mani bechora tuhmatho kuyuk.*

Bir kunda o’n joydan osh yesa ham hech bir joyni tark qilmasligini ifodalash orqali uning nafs borasida “yetakchi” ekanligini, shu bilan bir qatorda “o’z darajasi”ni bilmaydigan kimsaligini tasvirlaydi:

*Goh mullo, goh shoir, goh kotib, gah sipoh,
Yetmish ikki mazhab-u millatdadir yakto kuyuk.
Mexo’rad dar yak shab az dah joy noranji palov,
Boz mesozad shikoyat az shikam shabho kuyuk.
Zarrayi ko’nglida yo’qtur kiynasi, aqronlara
Muncha xulqi xo’b ilan ham olim-u dono kuyuk.*

XULOSA. Shoir Maxmur kulgi yaratish mahoratining shakllanishida Navoiy, Turdi, Mashrab kabi o’zidan oldin o’tgan ijodkorlar bilan bir qatorda xalq og’zaki ijodining boyligi bo’lmish Afandi latifalari, hajviy kuy-qo’shiqlar, chandishlar, loflardagi kulgi uyg’otadigan usullardan ham ijodiy foydalanganiga guvoh bo’lish mumkin va Maxmur adabiyotimizdagi an’anaviy janrlardan ko’piga hajviy tus berib, kulgili asarlar yaratishda ulardan mohirona foydalandi va bu borada u o’zidan oldin o’tgan ustozlar izidan bordi hamda bu shakllarda yangi tovlanishlar yaratdi. U kashf etgan “hajviy qasida, hajviy faxriya, hajviy hikoya, hajviy sayohatnoma, hajviy marsiya, hajviy tarix”²¹ kabi janrlar adabiyotimizdan mustahkam o’rin olib, hajviyotimiz rivojiga kuchli ta’sir ko’rsatdi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Maxmur devoni.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. Тошкент. Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
3. А. Қаюмов. Махмур. Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1956.
4. А. Бўронов. Ибрат ила боқ, кўзунг туфрокка тўлмасдан бурун.
5. А. Наятметов. О’zbek mumtoz she’riyati. Turdi Farog’iy.
6. В. А. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб, Тошкент, 1964.
7. М. Махмудов. Қаҳқаҳанинг қудрати. Тошкент. Чўлпон нашриёти.
8. Shosh.uz sayti

²¹ М. Махмудов. Қаҳқаҳанинг қудрати. Тошкент. Чўлпон нашриёти.